

ОКУПАЦІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ - УВЕРТЮРА ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938-1939 рр.)

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. Хоч у Мюнхені і не розглядалося питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято "Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією", в якому констатовалося, що "як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію". При умові, "якщо протягом наступних трьох місяців проблеми польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не будуть врегульовані між зацікавленими урядами шляхами угоди, ці проблеми стануть предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав". 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М. Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені "досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнані обґрунтованими".

1 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду ЧСР, які повинні були прийняти. Одночасно з цим А. Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано "ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів", а твердо стояти на "позиції самовизначення з плебісцитом". Угорські вимоги Прага рішуче відкинула. На таких умовах стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях зі змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим національностям. Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Чехословаччина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Франції та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція висловили свою незацікавленість даною проблемою. Б. Муссоліні порадив угорцям відкласти термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що немає ніяких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів". Б. Муссоліні додав, що "при першій же вимозі італійські літаки будуть негайно направлені в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно піти всього години". Засідання арбітражної комісії було призначене на 2 жовтня 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А. Бродія, який, представляючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору дотримувався польський

уряд. Однак, 26 жовтня 1938 р. А. Бродій був заарештований, а А. Волошин, очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А. Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття.

Згідно з Віденським арбітражем 2 листопада 1938 р. до Угорщини були передані Ужгород, Мукачеве, Берегове з прилеглими до них районами. Загалом арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів — ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. До Угорщини відійшло 171711 населення, з яких 3 були українцями, 16463 чехами і словаками, 82179 угорцями. У складі Угорщини опинилося 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення. Наприклад, в с. Дравці і Нижні Ремети проживало по 93 відсотки українців. 10 листопада 1938 р. завершена евакуація, якою керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Грен. Донський. Столицею Карпатської України став Хуст.

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині, хоча Угорщина так і не добилась повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Підкарпатська Русь продовжувала залишатися в складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліна.

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі великі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще більш інтенсивніше співпрацювати у напрямі створення спільного кордону, постійно проводячи терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремих територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, обіцяючи Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхена, фактично усунулися від “чехословацької проблеми” і займали нейтральну позицію. Аналогічно поступали США. Що стосується Німеччини та Італії — головних арбітрів у Європі — ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія при умові, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі вирішальною чином залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Підкарпатської Русі [з 30 грудня 1938 р. вживалася також назва “Карпатська Україна”. — М.В.]. Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин намагався орієнтуватися на Німеччину — єдину велику державу, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А. Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб притримати під своїм контролем розвиток політичних подій в краї. Отже, уряд Карпатської України чітко притримуючись пронимецької орієнтації, переслідував при цьому основну мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресивної угорської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали ЦА МДБ Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайнштерна А. Волошин однозначно заявив, що уряд Карпатської України “орієнтувався на Німеччину, тобто в останній ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями”.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини призупинити свої агресивні плани, однак, це не означало, що вона відмовилась від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Угорські приготування до агресії

на територію Карпатської України не припинялись ні на мить. М. Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: “20-го вночі русинська область все ж буде нашою”. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. Вслід за цим надійшли німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту і вийти з Ліги Націй. 27 грудня 1938 р. новий міністр закордонних справ Угорщини І. Чакі повідомив про це угорські місії у Вашингтоні, Парижі та Лондоні. Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна “може одного дня розвинутися в огнище тривоги для Польщі”.

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І. Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д. Стояї 26 лютого 1939 р. писав: “Поясніть [Німеччині. — М. В.], що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським лісством, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини”. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від святостефанської корони.

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією і Румунією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників. Югославія і Румунія лояльно ставилися до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала Федеративна Чехословаччина. Не випадково А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами:

- 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини;
- 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини;
- 3) неприхильність до військового посилення Угорщини;
- 4) недовір'я до запевнень Будапешту щодо Трансільванії;
- 5) небажання брати участь у політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини.

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Діячем цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття, однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до ЧСР. Як тільки стало відомо, що Чехословаччина перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку заявив: “Румунія має інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош-Сигет-Коломеа”.

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. 1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини І. Береді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформувати шкільні загони для підривної роботи на Закарпатті. Разом з І. Геяшем М. Козма створив “гвардію обірванців” (“Сабатчопот”) у складі 600 чоловік. Діяльність терористичних загонів М. Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. Пропозиція М. Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в

Польщі А. Хорі повідомив К. Каню, що поляки “рекомендують негайно покласти широкий саботаж в Русинській області”.

Перша поява угорських терористів на території Карпатської України зафіксована в ніч з 9 на 10 жовтня 1938 р. Їх напади почастішали після Віденського арбітражу. Протягом грудня 1938 р. угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. За даними чехословацьких спецслужб, “в Румунії розсіяних коло 2 тисяч терористів”. Доказом масовості терористичних нападів в Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березані станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів. Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 Кч.

Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренц Донський писав, що вони “стероризували і перестрашили народ”. А. Волошин зазначив, що “виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діяльність рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин”. Змушений він був також визнати, що “Карпатська Україна не в силі відбити їх напади”. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і були причетними до масових репресій не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословацьку державу. “Після здійснення запланованих територіальних змін, — вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст, ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію”. 12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. М. Горті негайно вислав Гітлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, “бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично справою життя”.

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у три напрямки. Група військ “Схід” наступала на Королево-Хуст-Рахів-Ясіня, група “Центр” — на Іршаву-Білкі-Довге-Нересниця-Свалява-Нижні Верецькі, група “Захід” — на Перечин-Великий Березний-Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину — Тур'я Ремети-Порошково. Завдяки оперативності угорської розвідки в Будапешті досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і місць дислокації гірських дивізій. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ. За підрахунками П. Стерча, “в загальному для Карпатської України було підготовлених 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відносіні Мукачеве-Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, в словацькому кордоні було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той самий час поляки сконцентрували свої три дивізії”. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Соботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 р. 12-й велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді.

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ї чехословацької армії Л. Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне призупинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. Оборону Карпатської України чеські загони Східного фронту тримали до 17 год. 30 хв. 14 березня 1939 р., тобто до тих пір, коли генерал Л. Прхала оголосив наказ про евакуацію чеських військових частин з Карпатської України. У цей час чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт

і іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнював і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора. Чеські війська відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця — через Польщу, а частини, розміщені на схід від Сваляви, — через Хуст і Тячево — до Румунії.

14 березня 1939 р. А. Волошин вислав у Берлін три телеграми, в яких просив допомогти захисникам Карпатської України. Жодних відповідей не надійшло. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі І. Шандору ультиматум, який уряд А. Волошина відхилив. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня 1939 р. стала незалежною державою.

15 березня 1939 р. німецький консул Г. Гофман вручив А. Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін "наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України не чинити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист". Уповноважений у справах Німеччини в Празі А. Генке теж радив "не чинити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і не поладить". Наприкінці дня 15 березня А. Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

В умовах, які склалися, Карпатська Січ дала бій. За угорськими джерелами, лише протягом 16-17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200 чоловік вбитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати угорців — 37 вбитих і 134 поранених. За підрахунками М. Бандусяка, лише на Красному полі загинуло 143 бійці Карпатської Січі. Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники.

Президент ЧСР Е. Бенеш, який ще в жовтні 1938 р. емігрував за кордон, у Лондоні очолював емігрантський уряд, який визнали США, СРСР, Великобританія і Франція. Найважливіше те, що жодна з союзних держав не визнала Мюнхенської угоди або будь-яких інших міжнародних договорів, що восени 1938 р. ділили Чехословаччину. Залишається тільки жалкувати, що прозріння для великих держав наступило тільки в 1945 р.

Наталія Житарюк (Чернівці)

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ БІЖЕНЦІВ І ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ З РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ПІСЛЯ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ СТАВЛЕННЯ ДО РЕПАТРІАЦІЇ В СРСР

У ході Другої світової війни велика кількість радянських громадян опинилась за кордоном СРСР. Обставини, які спричинили цей факт, були різними. Тому спробуємо окремими категоріями громадян у відповідності до статусу, в якому ці особи